

BEVEZETÉS

A KALOTASZEGI NYELVJÁRÁS

1. Az a terület, amelyet közös nyelvi-néprajzi vonásai alapján összefoglaló névvel Kalotaszegnek nevezünk, a legismertebb tájegységek közé tartozik. A hozzá tartozó magyar és vegyes lakosságú falvak jórészt a Bánffyhunyadi Kolozsvárral összekötő nemzetközi műút és vasútvonal mentén helyezkednek el, illetőleg Bánffyhunyadtól délre a Kalota patak völgyében (Magyarvalkóig és Gyerőmonostorig), tőle északra pedig az Almás patak mentén Váralmásig, Bábonyig és Középlakig. Ezen a viszonylag kis területen a vízváltak három irányba terelik az öt patakocskát: a Kalota Bánffyhunyadtól nyugatra a Sebes-Körösbe ömlik, az Almás előbb északkeleti, majd északi irányban a Szamos felé halad, a Kapus Gyalunál, a Nádas pedig közvetlenül Kolozsvár mellett a Kis-Szamosmal egyesül.

Földrajzi és történeti szempontból a Kalota és a Sebes-Körös közötti rész önálló egységet alkot, ez a szűkebb értelemben vett Kalotaszeg vagy — néprajzi megjelöléssel — a Felszeg. A kalotaszegi nyelvjárásra vonatkozó első adatközlések után, amelyek kizárólag erre a vidékre vonatkoztak, Czuczka János *A kalotaszegi nyelvjárás* című, 1892-ben megjelent tanulmányában Jankó János nyomán az Almás és a Nádas mentére is kiterjeszti kutatásait.

A múlt század végi kutatások eredményeit összegező Balassa József (Balassa 1891. 71), bár maga is gyűjtött Kalotaszegen, majd még négy évtized múlva Horger Antal is (Horger 1934. 24) egészen szűkre, lényegében csak a Felszegre korlátozza a nyelvjárás területét. A harmincas évek legelején Kós Károly már — igaz, főleg néprajzi megfontolások alapján — Gyalun túl, Alsójáráig tágítja Kalotaszeg határát (Kós 1932. 9).

A következő korszak kutatóinak a helynévkutatásban és a nyelv-földrajzban elért eredményei ehhez a vitás kérdéshez is fontos adalékokat szolgáltatottak. Szabó T. Attila a vidék történeti és élő helyneveit közreadó kötet bevezetésében alapos mérlegelés után az előbbieknél pontosabban körvonalazza a nyelvjárás határait. A történeti-földrajzi értelemben vett Kalotaszeg területét kibővíti „... részben e területtel szomszédos magyar községek nagyjából azonos néprajzi jellege, közelebről pedig a szomszédos területek és az említett terület rész néprajzának egységessége miatt“ (KszHn. XI). Ily módon a különösen sokat vitatott déli határként Nagykapust, Kiskapust és Gyerőmonostort fogadja el, legkeletibb pontnak a Nádas menti Kisbácsot tekinti.

Az úttörő jellegű nyelv-földrajzi kutatásokat végző Gálffy Mózes és Márton Gyula, valamint a munkálatokat irányító Szabó T. Attila éppen azzal a céllal terjesztette ki a gyűjtőmunkát Kalotaszegen kívül a Borsavölgyére és a Mezőség nyugati határterületére, hogy meg lehessen állapítani e területek nyelvének egyezéseit és különbségeit. A *Huszonöt lap „Kolozsvár és vidéke néprajzi térképé”*-ből (ErdMúz. XLIX, 424—63) címen közzétett nyelvtérképek a legfőbb hangtani, alaktani és szó-földrajzi jelenségek bemutatásával adalékot nyújtanak a keleti, északkeleti átmeneti sáv megállapításához.

Az aranyosszéki nyelvjárás vizsgálata is hozzájárult a pontosabb körülhatároláshoz. Murádin Lászlónak e nyelvjárásra vonatkozó nyelv-földrajzi kutatásai (Murádin 1958) és vele egybehangzóan Szabó T. Attila szóföldrajzi elemzése a *cibóka* tájszó elterjedéséről (Szabó T. 1962) tisztázta, hogy a Szamos és az Aranyos vízválasztója egyben nyelvjárási határterület is. Az így körülhatárolt területhez 34 magyar és vegyes lakosságú falu tartozik (egy településnek tekintem a már teljesen egybeépült Kalotaszentkirályt és Zentelkét).

2.A kalotaszegi nyelvjárás határainak az említett módon való kitágítása azzal a következménnyel jár, hogy nehezebbé válik a nyelvjárás belső tagolódásának a pontos megállapítása. Az első kutatók közül már Czucz János észrevette például, hogy noha az *e—ë* megkülönböztetése egész Kalotaszegre jellemző, a Kapus, a Nádas és az Almás mentén az *ë* megterheltsége csökken: „A körösfői és a magyarbikali vízválasztón átlépve az Alszege, alig pár kilométernyi közre, sajátágosan állunk az *ë* hangzóval. A Kapus és a Nádas völgyén itt-ott még fölhangzik az *ë* némely szavakban; de minél inkább közeledünk Kolozsvár felé, a Közép-Erdélyből felénk nyomuló hatás következtében az eddig is már nagyon vékony *ë*-s nyom végképp elvész. Hasonló tapasztalatunk van az Almás völgyén is“ (Czucz 1892. 290). Az alaktani jelenségek közül a tőle első helyen említett birtokos személyragozás szintén belső eltéréseket mutat, a *lovik* alak ugyanis a Felszezen ismeretlen.

Jankó János, akinek a néprajzi monográfiájában egyébként a Czucz tanulmánya is megjelent, három alegységet különít el: a Felszeget, az Alszeget és a Nádas mentét (Jankó 1892. 42). Szabó T. Attila következetesen végigviszi ezt az elsődlegesen földrajzi szempontú tagolást, és az előbbieket mellett negyedik egységként a Kapus mentét jelöli meg (KszHn. XIV).

A nyelvjárás egységek elhatárolásában, mint ismeretes, a legnagyobb súlyuk a hangtani jelenségeknek van. A kalotaszegi nyelvjárás magánhangzó-rendszerét Lakó Elemér dolgozta föl monografikusan. A diftongusok megléte és hiánya, illetőleg az *e* hangok alapján ő arra a következtetésre jut, hogy „a kalotaszegi nyelvjárás két nagy tájegységre tagolható: keleti része monoftongizáló, a nyugati diftongizáló. Az utóbbinak ismét két alegysége van: a) *ę*-, (*ę*-), *ę*-zõ és b) nem *ę*-, (*ę*-), *ę*-zõ“ (Lakó 1974. 41). Ezt a hipotézist, amely egy nyugati és egy keleti részt különít el egy középső, észak—déli irányú átmeneti sávval, többé-kevésbé más hangtani és alaktani jelenségek is igazolják: *ę*-zõ : kevésbé *ę*-zõ; *í*-zõ : kevésbé *í*-zõ; inkább hosszú : inkább rövid hangok; *futtam* : *futottam* stb. (vö. NyIrK. XVII, 382).

3.A nyelvjárás hovatarozását illetően a múlt század végén Balasának az a vélekedése vált általánossá, hogy Kalotaszeg a Királyhágótól keletre fekvő nyelvjárás-terület nyugati, legarchaikusabb része. Ebben az időben még nem keltettek túlságosan erős kételkedést e felfogással szemben sem a településtörténeti tények¹, sem a bihari nyelvjárás felé

¹ Arra az ismert tényre utalunk, hogy a Sebes-Körös és a Kalota menti Felszeg közigazgatásilag előbb Bihar megyéhez, a kalotai főesperesség pedig a váradi püspökséghez tartozott. Vö. Bunyitay V., *A váradi püspökség története*. Nagyvárad,

mutató nyelvi sajátosságok. De maga Balassa sem tekinthette lezártnak ezt a kérdést, mert azokra a jelenségekre is rámutat, amelyek elkülönítik Kalotaszeget a Királyhágótól keletre fekvő nyelvjáróterület többi részétől (Balassa 1891. 70). Később pedig, 1898-ban a magyar nyelvjárások keletkezéséről értekezve genetikailag a székellyel hozza összefüggésbe a kalotaszegi nyelvjárást: „... a határőr székelyek az északi és északkeleti gyepük védői voltak... S talán nem tévedek, ha e gyűrűnek egy megmaradt töredékét látom a kalotaszegi magyarságban, mely a két ezó nyelvjáróterület között ma is éző nyelven beszél“ (Ethn. IX, 291).

Századunk harmincas éveitől az említett településtörténeti tények ismeretében, valamint a nyelvjárási jelenségek egyre behatóbb vizsgálata alapján hovatovább határozottá válik az a nézet, hogy Kalotaszeg — és különösen a Felszeg — semmiképpen nem tekinthető a mezőségi nyelvjáróterület nyugati részének. Már 1944-ben a *cibóka* térképlapjának elemzésekor, majd nem egészen három évtizeddel később külön tanulmányban Szabó T. Attila arra a következtetésre jut, hogy a Felszeg inkább a tiszai vagy az északkeleti nyelvjáráshoz kapcsolódik (vö. ErdMúz. XLIX, 459; MNyj. VIII, 121—7). Hasonlóképpen vélekedik némely hangtani jelenségek alapján Benkő Loránd (Nyr. LXXX, 464) és Murádin László (NyIrK. XII, 209). Ezzel a megállapítással vág egybe Szabó Zoltánnak az igeképzők vizsgálatából levont következtetése is: „...a kalotaszegi nyelvjárás nem a mezőségi nyelvjáróterülethez tartozik, hanem a tőle nyugatra vagy északra fekvő nyelvjárások csoportjához“ (Szabó 1965. 109).

4. A különböző hímzéstípusok megoszlása, elterjedtsége sem egyforma egész Kalotaszegen. Legelterjedtebb az ún. vagdalásos hímzés: Inaktelke kivételével minden ponton ismerik. Nincs lényeges eltérés sem az öltésmódban, sem a díszítőmotívumokban, de még a nagyobb minták kompozíciója is megegyezik. Az írásos hímzést a Nádas mentén a legtöbb faluban csak hírből ismerik; ahol megvan, ott az utóbbi években jelent meg. A keresztaszemes hímzés újabb keletű, motívumaiban mind a Tisza menti, mind pedig a mezőségi motívumok felismerhetők.

A néprajzi kutatások kiderítették, hogy a varráshím részben az összevarrás, a varrat technikájából keletkezett, részben pedig a szövés-technikából. Az előbbiből alakult a hurok- és láncöltés, az utóbbiból az ínvarrásos és vagdalásos technika. A kezdetlegesebb műveltségi fokon álló hímző-szövő népeknél még alig vált el a hímzés díszítménykészlete a szőttesétől. Például a gyimesi csángóknál a hímzés még egészen közel áll a szőttes technikához, nemcsak mintázatát tekintve, hanem abban is, hogy a kivarrást soronként, a szálakat számolva dolgozzák, s a tút úgy bújtatják a vászon szálai között, mint ahogy a vetélőt szokás a szövészéken felvetett fonalak között (vö. Palotay 1940a. 26).

Igen régi gyakorlatra vezethető vissza az említett kalotaszegi vagdalásos munka is. A nagy mintabeli gazdagság akkor kezdődött, amikor ezekről a kötött technikákról a szabad rajzú kivitelre tértek át. Ez tette lehetővé minden fajta minta kivarrását, s ezáltal az egyéni ízlés teljes

1884. III, 399 kk.; Ortway T., *Magyarország egyházi földleírása*, Bp., 1892. 16 kk.; Szabó T. 1939. 36 kk.; Jakó Zs., *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Bp., 1940. 16—7.

érvényesülését. A szabad rajzú hímzéseken már helyi típusokat különböztethetünk meg. E típusok közül a legváltozatosabb a kalotaszegi írásos varrottas. Az első datált darab keletkezési évétől, 1773-tól (ami persze nem jelenti az írásos hímzések keletkezési évét) rendkívül sok minta jött létre, és keletkezik még napjainkban is².

E dolgozat keretében nyilvánvalóan nem vállalkozhatom az egyes motívumok, színek, technikák eredetének megfejtésére³. A kutatások rendjén több-kevesebb valószínűséggel feltárt forrásokból (ősi örökségből, kölcsönzésből, az úri hímzések elemeiből stb.) sajátos formakincs, sajátos stílus alakult ki, amelyet a közösség ízlése elfogadott, és hagyományként adott tovább.

Kezdetben a házbeli holmit és a ruházatot díszítették hímzéssel, a legtöbb esetben gyakorlati céllal: varratként egyes anyagrészek összefogására vagy a kopásnak leginkább kitett részek megerősítésére. A múlt század közepéig senki nem figyel föl a kalotaszegi hímzésre, az 1879-ben megjelent *A magyar háziipar díszítményei* című kiadvány még alig említi, de az 1885-ös országos kiállításon már három termet töltenek meg a kalotaszegi varrottasok. A varrottas háziipar megteremtésében nagy szerepe volt az íróként is ismert Gyarmathy Zsigánének, aki több főrangú hölgygel együtt jótékonyági akciónak tekintette a kalotaszegi népi hímzés népszerűsítését. 1891-ben már a varrottasok külföldre juttatását is megszervezik⁴. Elsősorban gazdasági oka volt annak, hogy a népi hímzés háziiparrá vált: a talaj gyenge termőképessége és az egy családra jutó kicsi földterület kényszerítette erre a lakosságot (vö. Papp J. 1962.). A múlt század végétől a varrottasok eljutnak a különböző világkiállításokra: 1892-ben Párizsba, 1893-ban Chicagóba, 1902-ben Torinóba, 1904-ben St. Louis-ba, 1906-ban Milánóba, 1918-ban Szófiába, 1926-ban Philadelphiába. A harmincas években Kónya Gyulánének volt nagy szerepe a minták alakításában, a hímzés irányításában, szervezésében. Ebben az időszakban Körösfőn már háziiparrá válik a fafaragás is.

A felszabadulás után 1949-ben jött létre a hímzőasszonyok első szövetkezete. Ez a szövetkezeti forma ma is él, általában a mezőgazdasági termelőszövetkezetek melléküzemágaként. Közben a magán jellegű háziipar is fellendült. Ennek a különben pozitív irányú fejlődésnek a művészi érték csökkenésében jelentkező káros következményei is közismertek, ám ennek elemzése már nem tartozik e könyv feladatai közé.

A KALOTASZEGI NÉPI SZÓKINCSE KUTATÁSÁNAK TÖRTÉNETE

1. A tudománytörténeti előzmények áttekintését megkönnyíti az, hogy néhány évvel ezelőtt megjelent tanulmányomban összefoglaltam a kalotaszegi nyelvjárás kutatásának történetét (vö. Péntek 1971a). A vizsgált témának megfelelően most csak a szókincskutatás történetének fontosabb mozzanatait, eredményeit veszem számba, különös tekintettel a népi hímzés, a népi öltözet terminológiájának vizsgálatára.

² Az első datált darab reprodukcióját I. Pentsy — Szentgyörgyi 1899. CXLVII. lapján.

³ Erre nézve I. Lükő 1939.; Palotay 1940c; Palotay 1940b.

⁴ A kezdetekről I. Gyarmathy 1896.; Kalotaszeg II, évf. 3. sz. 42.

A kalotaszegi népviselet első — meglehetősen pontatlan — leírása 1854-ből való Kóváry László tollából (Kubinyi F. — Vahot I., *Magyar- és Erdélyország Képekben*. II, 139). Ezt követi tíz évvel később, 1864-ben a nagypetri jegyző leírása Pesthy Frigyes kéziratosa helynévtára anyagában (közölte Szabó T. Attila: *Ethn.* XXXIII, 273).

Néprajzi és népi terminológiai vonatkozásban is Jankó János ír először tudományos igényű leírást Kalotaszegről, a már említett, 1892-ben megjelent monográfiájában. Ennek második része, a *Tárgyi ethnographia* című fejezet a pontosságra törekvő leírás mellett gazdag népi szókincsanyagot is közöl a ház és berendezése, a táplálkozás, a ruházat és a hímzés tárgyköréből. Jankó leírásának módszerességére vall például az, hogy a hímzések bemutatásakor az alkalmazott technika szerint osztályozza őket, elkülöníti a díszítő motívumok három fő csoportját is (vö. Jankó 1892. 96). A ruházat és a hímzés témaköréből való, ma már történeti jellegű nyelvi adatok jó alapot nyújtanak a jelenkori anyaggal való összevetéshez.

Az egyes hímzések elnevezésén kívül más nyelvi anyagot nem tartalmaz, a teljesség kedvéért mégis megemlítendő az a mintagyűjtemény, amely Pentsy J. és Szentgyörgyi L. szerkesztésében jelent meg 1899-ben Marosvásárhelyen (*Kalotaszegi varrottasalbum*). Sajnos, a Malonyay Dezsőtől és munkatársaitól összeállított kalotaszegi kötet (*A magyar nép művészete. I. A kalotaszegi magyar nép művészete*. Budapest, 1907) sem nyújt túlságosan sokat nyelvi vonatkozásban. Bár, mint a szerkesztő megjegyzi, a munkatársak közül Juhász Aladár sokat vesződött az elnevezések kutatásával, az eredmény nyelvi tekintetben meglehetősen egyenetlen értékű. Így a népművészettel összefüggő, rendkívül változatos, nagyon gazdag szóanyag még szókinccsani vizsgálathoz is csak kellő körültekintéssel használható fel.

A későbbi, nem népszerűsítő, hanem szaktudományi igényű, kisebb terjedelmű tanulmányok már jóval több megbízható nyelvi adatot tartalmaznak. Ezek sorába tartozik Bátky Zsigmondnak a varrottasokról (*Kalotaszegi varrottások*. Budapest, 1925), a kendermunkáról (NéprÉrt. VI, 264—78) és a népi építkezésről (NéprÉrt. VIII, 50—70) írt tanulmánya, valamint Györffy Istvánnak a juhtartással kapcsolatos adatközlése (NéprÉrt. XXVI, 48—50).

2. A magyar nyelvjáráskutatásnak a harmincas években kezdődő, főleg a Csűry Bálint nevéhez fűződő kibontakozása a kalotaszegi nyelvjárási kutatásban is jelentős eredményeket hozott. Ismeretes, hogy különösen Csűry kolozsvári tanítványai elsődleges feladatuknak tekintették a hozzájuk térben is legközelebb eső nyelvjárási vizsgálatát (vö. Szabó T. Attila: *MNny.* III, 305—13). A szókinccsközléseket és a szakszókinccs-monográfiákat az jellemzi, hogy a Csűry-féle iskola igényeinek megfelelően pontosan tükrözik a kiejtést, példamondatokkal mutatják be a szó jelentését, és nagy gondot fordítanak a fogalmak néprajzi leírására, gyakran sort kerítve a szemléltetésre is.

Kalotaszegi vonatkozásban a népi foglalkozási ágak köréből kétségtelenül Nagy Jenő tette közzé a leggazdagabb szókincsanyagot. Adatainak nagy részét egyetlen faluban, Magyarvalkón gyűjtötte. Különösen a takács- és varrottas műszavakat összefoglaló, kiadásban meg nem jelent szakdolgozata (Nagy J. 1938a), majd a kendermunka szakszókinccsét

bemutató mintaszerű tanulmánya (Nagy J. 1938b), valamint a vállfő-minták elnevezéseit ismertető közleménye (Nagy J. 1939) tekinthető értékes adaléknak a kalotaszegi népnyelv ismeretéhez is. Neki köszönhetjük a kalotaszegi lakodalom leírását (ErdMúz. XLVIII, 391—405). meg több népi mesterség és a népi élet más vonatkozásainak nyelvi és néprajzi szempontból egyaránt hiteles rajzát (l. még tőle: Ethn. LIII, 132—43; LIV, 85—6; ErdMúz. XLIX, 193; L, 94—8). A népi mesterségek, megismeréséhez Gálffy Mózes is hozzájárult egy régi foglalkozás, a szalma-kalapkészítés leírásával (ErdMúz. XLIX, 184—91), Márton Gyula pedig a népi köszöntéseket mutatta be (ErdMúz. LXIX, 135).

A régebbi múzeumi anyag értékeinek kritikai számbavétele a néprajzi gyűjtők figyelmét is ráirányította az egyes tárgyak, díszek népi elnevezéseire. A gyűjtési utasítások a terminológia fontosságára is figyelmeztetnek. Íme például egy tanulságos részlet a Haáz Ferencről, Palotay Gertrúdtól és Szabó T. Attilától megfogalmazott igényekből: „... 9. Megállapítandó, hogy milyen hímzésfajtának nevezik a lelőhelyen a kérdéses hímzést... 10. A hímzésen előforduló minták népi nevét is fel kell jegyezni. Ez nemcsak az elnevezésekben megnyilvánuló népi szemlélet érdekességei miatt fontos, hanem a népi hímzésanyagra vonatkozó szókincsének ismerete szempontjából is... 11. Feljegyzendők a mintákkal kapcsolatos népi szokások, babonák, magyarázatok is... 12. Megállapítandó a népi hímzés alapanyagának, illetőleg a szöttes mintázatának helyi neve...” (Haáz — Palotay — Szabó T. 1940. 13).

A néprajzkutatók közül Kresz Mária munkásságát kell kiemelni, aki 1941—43 között gyűjtötte össze *A gyermekkor és az ifjúkor egy kalotaszegi faluban* című doktori értekezése anyagát Nyárszón. Az értekezésnek önálló közlések formájában megjelent részletei azt mutatják, hogy a magyar szakirodalomban egyedülálló pontossággal sikerült a szerzőnek rögzítenie egy falu közösségének életét, illetőleg a vele kapcsolatos szókincsét. Az így ma rendelkezésünkre álló nyelvi anyag körültekintő, pontos munkára vall⁵.

Ugyanebben az időben kezdett hozzá a kalotaszegi népviselet és a varrottások részletes vizsgálatához Palotay Gertrúd. Kisebb tanulmányain kívül (Palotay 1943a, b; Dajaszászné Dietz — Palotay 1942) két nagyobb terjedelmű összefoglaló munkájában tette közzé kutatásainak eredményeit. A Ferencz Kornéliával közösen írt *Hímzőmesterség* című könyvében tudományos pontossággal és rendszerességgel mutatja be a népi hímzések öltéstechnikáját. Nagy figyelmet szentel a kalotaszegi viselet és hímzés elemzésének az *Erdély magyar népművészete* című munkájában is.

3. Az utóbbi években is több, a kalotaszegi nyelvjárás szókincsével kapcsolatos adatközlés és tanulmány jelent meg. Ezek közül első helyen Gálffy Mózesnek és Márton Gyulának *Tájszók Kalotaszegről és környékéről* (*Studii de lexicologie*. 5—156) című, az anyag gazdagsága és a feldolgozás igényessége folytán már-már tájnyelviszótár-számba menő szókincs gyűjteményét kell megemlítenünk. Az 1942—44 közötti gyűjtésük

⁵ L. Kresz 1943, 1944, 1949, 1957a, 1960.

tájszóanyagából közreadott szókincskiadványban az egyes szavak földrajzi elterjedésére nézve olyan bőséges az utalás, hogy a címszók alatt felsorakozó ilyen tájékoztatás nyomán a legtöbb tájszónak az elterjedési területe is világosan kirajzolódik. Meglehetősen gazdag a népi öltözetre és hímzésre vonatkozó tájszók csoportja is. E kiadvány anyagát mintegy kiegészíti Csák Lászlónak és Gálffy Mózesnek a mérai ruházat tárgyköréből közölt szójegyzéke (MNYj. XI, 85—94; XII, 181—6; XIII, 144—51) meg e könyv szerzőjétől a körösfői hímzés szókincséből megjelentetett mutatvány (NyÍrK. IX, 179—92).

Az újabb néprajzi munkák szerzői közül ismét Nagy Jenőt kell említenünk, aki *A kalotaszegi magyar népi öltözet* (Bukarest, 1958) című könyvében a legfontosabb terminusokat is közli.

Két szerzőtársával, Faragó Józseffel és Vámszer Gézával 1977-ben megjelentetett monográfiájukban ugyanezt a témát dolgozzák föl jóval teljesebben, részletesebben, egy negyedszázaddal korábban gyűjtött anyag alapján⁶. Mivel a viselet és a hímzés vizsgálatának több közös területe van (pl. az egyes viseletdarabok hímzése, jellegzetes motívumai, ezek jelfunkciója stb.), tanulságos lett volna részleteiben is összevetni adatainkat, szembesíteni az egymást erősítő, hitelesítő vagy éppen eltérő megállapításainkat, sőt — bár a gyűjtés más időpontban, más célkitűzéssel és egészen eltérő módszerekkel történt — a lexikológiai vizsgálat anyagát is ki lehetett volna egészíteni. Ezt azonban csak helyenként és csupán utalásszerűen tehettem meg, az alaposabb összevetés ugyanis a még 1975 őszén lezárt kézirat utólagos átdolgozását tette volna szükségessé.

Dr. Kós Károly is több tanulmányt szentelt a kalotaszegi tárgyi néprajz egyes kérdéseinek és egyben a vizsgált terület népi terminológiájának. Különösen a juhtartás szókincsének közlése (*Miscallanea Ethnographica* I, 3—28), valamint a *muszuj* viselettörténeti és szótörténeti vizsgálata (Dr. Kós 1964) hozott fontos adalékot a népi szókincs ismeretéhez.

4. Az eddigi eredmények számbavétele alapján a kutatás soron következő feladatait is megpróbáltam fölvezetni említett tanulmányomban. Az akkori következtetésem ez volt: „A szókincsgyűjtés vonatkozásában önként adódik az a távlati cél, hogy lehetővé váljék egy tájnyelvi szótár összeállítása. A már eddig közzétett gazdag anyagot elsősorban úgy kellene kiegészíteni, hogy összegyűjtenék a Kalotaszegre jellemző népi foglalkozások, így a hímzés, a fafaragás, a hagyományos földművelés meg más foglalkozási ágak szókincsét“ (Péntek 1971a. 19). E távlati cél eléréséhez az azóta eltelt időben lényegesen közelebb jutottunk, és talán e könyv anyaga is közelebb visz hozzá⁷. Módszertani tekintetben pedig kísérletet teszek arra, hogy az újabb lexikológiai kutatások eredményeit hasznosítsam a népi szakszókincs vizsgálatában. Ezekről a módszertani kérdésekről részletesebben lesz szó a további fejezetekben.

⁶ Faragó József — Nagy Jenő — Vámszer Géza, *Kalotaszegi magyar népviselet* (1949—1950). Bukarest, 1977.

⁷ A tájnyelvi szótárak fontosságáról l. újabban Kiss 1973/b.

A GYŰJTÉS MÓDSZERTANI KÉRDÉSEI

1.A Kalotaszeg egész területére kiterjedő gyűjtés előkészítését jelentős mértékben megkönnyítette az, hogy előzőleg sikerült némi tapasztalatot szereznem a körösői népi hímzés szakszókincsének összegyűjtésével. Így mindenekelőtt kellőképpen tájékozódtam az előző részben ismertetett nyelvjárási és néprajzi szakirodalomban, a gyűjtő szemével is megfigyeltem a hímzés technikáját, motívumait, mintáit és magát a népi terminológiát. Ilyen előmunkálatok után állítottam össze egy 832 fogalomra vonatkozó kérdőívet.

A kérdőív használatát a szakszókincs-kutatásban többféle megfontolás indokolja. De amennyire fontos a kérdőív összeállítása, éppen annyira veszélyes túlbecsülni a szerepét, és akkor is ragaszkodni hozzá, amikor már szűk keretnek bizonyul, vagy pedig a konkrét tárgyi és nyelvi valóság más, addig nem ismert területre vezeti a kutatót. A kérdőív összeállítását a következő okok teszik szükségessé: elsősorban az, hogy a gyűjtőnek munka közben rendszeresen felépített, a munka teljességét biztosító vezérfonala legyen. Ez egyebek mellett a gyűjtés idejét is lerövidíti, és jelentős mértékben meg is könnyíti a munkát. Másodszorban a különböző pontokon gyűjtött anyag éppen rendszeressége és teljessége folytán válik alkalmassá az összevetésre és a térképezésre. A nyelvföldrajz szempontjából is hasznosítható anyag nem is gyűjthető kérdőív nélkül.

De bármennyire alapos is egy kérdőív előkészítése, mégsem foglalhatja hiánytalanul magába a kutatásra kijelölt tárgyi valóság jelenségeit, tárgyait, az egész erre vonatkozó fogalmi rendszert. Munkám közben magam is kénytelen voltam pontról pontra kiegészíteni a kérdőívet, illetőleg nemritkán teljesen lemondani egyes részeinek kikérdezéséről, miután meggyőződtem róla, hogy egyik-másik hímzéstípus teljesen ismeretlen azon a ponton. Így hamar kiderült például, hogy a Nádas mentén az írásos hímzés jóformán ismeretlen, de az alszegi falvakban sem mindenütt ismert (l. a 16. térképlapot). Ilyen esetben a kérdőív megfelelő részét teljesen elhagytam.

Jellegét tekintve a népi szakszókincsre vonatkozó kérdőív nem lehet más, mint szóföldrajzi. Azaz lényegében a vizsgált népi foglalkozás fogalmi rendszerét kell tartalmaznia, mert ha e fogalmakat a kérdőívben szavak jelölik is, nem az előre megadott szavakra kérdezzünk, hanem arra, hogy a kérdéses fogalomnak mi a nyelvi jelölője azon a kutatóponton.

2.A gyűjtés előkészítésének következő mozzanata a kutatópontok kijelölése. Elvben kétféle megoldás lehetséges: minden olyan ponton gyűjteni, ahol ismerik a vizsgált népi foglalkozást, vagy pedig néhány olyan pontra korlátozni a gyűjtést, amely a legtipikusabban képvisel egy-egy nyelvjárási alegységet mind a tárgyi ismeretek, mind a nyelvi adatok tekintetében. Magam elvben is és gyakorlatban is a fáradtságosabb első megoldást választottam. Elvileg azért tartom helyesebbnek a pontról pontra való gyűjtést, mivel már eleve szubjektívnek kell tekintenünk bizonyos „tipikus” pontok kijelölését az íróasztal mellől, még ha ez a szakirodalom alapos ismeretében történik is. Jellemző pontokat csak akkor jelölhetne ki a kutató, ha előzőleg maga végigjárná a területet, tehát

ha legalább részben minden ponton gyűjtene. Tapasztalatom szerint a lexikológiai adatok értékét éppen az adja meg, ha a gyűjtő a kutatópontok kijelölésében is teljességre törekszik. Szándékom szerint tehát Kalotaszeg minden pontján gyűjtenem kellett volna, öt faluban, a helyszínen mégis le kellett erről mondanom, mivel látnom kellett, hogy a népi hímzésnek sem a hagyományos, sem a jelenlegi formáját nem ismerik. Ez az öt falu részben a nyelvjárás peremén helyezkedik el (Középlak, Kisbács, Szucság), vagy belső szigetet alkot (Jegenye), részben pedig az iparosodással együttjáró városiasodás és köznyelviesedés törölte el a hagyományokat (Egeres). Így végül a következő 29 ponton végeztem gyűjtést:

A falu magyar neve	A falu román neve	A név rövidítése	A térképeken használt számjele
Bábony	Babin	B	37
Bánffyhunjad	Huedin	Bh	42
Bogártelke	Băgara	Bt	25
Damos	Domoșu	D	47
Farnas	Sfăraș	F	38
Gyerőmonostor	Mănăstireni	Gym	58
Gyerővásárhely	Dumbrava	Gyv	51
Inaktelke	Inucu	It	28
Jákótelke	Horlacea	Jt	46
Ketesd	Tetișu	K	41
Körösőfő	Izvoru Crișului	Kf	50
Kiskapus	Căpușu Mic	Kk	52
Kispetri	Petrinzel	Kp	32
Kalotaszentkirály-Zentelke	Zamsîncri	Kszt	44 — 45
Mákófalva	Macău	M	27
Magyarbikal	Bicalat	Mb	40
Méra	Mera	Mé	23
Magyarókereke	Aluniș	Mk	43
Magyarvalkó	Văleni	Mv	59
Nádasdaróc	Dorolțu	Nd	26
Nagykapus	Căpușu Mare	Nk	53
Nagypetri	Petrindu	Np	33
Nyárszó	Nearsova	Ny	48
Sárvásár	Șăula	S	49
Sztána	Stîna	Sz	31
Türe	Turea	T	24
Vista	Viștea	V	22
Váralmás	Almașu	Va	36
Zsobok	Jebucu	Zs	39

(A kutatópontok elhelyezkedésére l. az 1. térképlapot!)⁸

3. A gyűjtést 1966—1971 között végeztem a nyári hónapokban, a korábban, 1962—63-ban Körösfőn gyűjtött anyagot csupán kiegészítettem. A hímzéseken oly gyakori növényi eredetű motívumok és a rájuk vonatkozó terminológia vizsgálatában jól hasznosíthattam az ada-

⁸ A szövegben a továbbiakban a falvak nevének rövidítésével hivatkozunk az egyes pontokra (itt az *Asz* az Alszeg, a *Fsz* a Felszeg, a *Km* a Kapus mente, az *Nm* a Nádas mente jele), a térképeken számjelekkel. Ezek a számjelek megegyeznek azokkal, amelyeket Szabó T. Attila, Gálffy Mózes és Márton Gyula használt nyelvföldrajzi kutatásaiban, és amelyeket azóta a kalotaszegi nyelvjárás legtöbb kutatója hagyományosan megőrzött.

tokat is, amelyek az utóbbi években Szabó Attilával végzett népi növényismereti gyűjtés rendjén kerültek elő.

A népi terminológia gyűjtésekor az adatközlők kiválasztásának van néhány, az általánostól eltérő szempontja. Természetesen ebben az esetben is érvényesek az adatközlőkkel szemben támasztott általános igények: az, hogy helybeli születésűek legyenek, iskolázottság és műveltség tekintetében az átlagos szintet képviseljék, azaz — a modern nyelvészet terminológiájával — nyelvhasználatuk az ún. optimális kódot tükrözze a vizsgált nyelvi egységben (vö. Nyatlmunk. 122—34; Márton 1970. 68; Szépe 1961. 51). Azokkal az adatközlőkkel szemben viszont, akiktől szakszavakat gyűjtünk, a legelső követelmény az, hogy ismerjék a vizsgált népi foglalkozást és a vele kapcsolatos nyelvi anyagot. A népi foglalkozások javarésze olyan, hogy a kismesterségektől eltérően falvanként nemcsak egy-két ember ismeri őket, hanem a lakosság elég nagy része. A hímzéshez is többé-kevésbé minden asszony ért a kalotaszegi falvakban. De vannak közöttük olyanok, akiknek ez nem alkalmi foglalatosság csupán, hanem mindennapi munka, nemritkán a kenyérkereset fő forrása. A gyűjtőnek elsősorban őket kell megkeresnie, azt az egy-két asszonyt, aki másoknak is, sőt más falusiaknak is készít kötényt, szoknyát, aki ritka mintákat is ismer, aki a szabad rajzú hímzések mintáit rajzolja. Vannak a népi hímzésnek is olyan műveletei, olyan formái, amelyekhez kevesen értenek. Az adatközlők kiválasztását tehát elsősorban a foglalkozás ismerete határozza meg, és csak másodlagosan lehet egyéb szempontokat is érvényesíteni. Magam úgy jártam el, hogy mindenekelőtt a hímzés „mestereit” kérdeztem ki: az íróasszonyokat, a hímzett ruhadarabok készítőit, a szücsöket. A szövegfelvételeket is rendszerint velük készítettem, velük rajzoltattam a mintákat.

Összesen 136 adatközlővel dolgoztam, közülük 11 férfi (kettő a vázsonhímzés ismerője, 9 pedig szücsként dolgozott vagy dolgozik). Kiskapuson volt egy román anyanyelvű, kétnyelvű adatközlőm is (a helybeliek szinte mind kétnyelvűek, egyformán jól beszélik a helyi román és magyar nyelvjárást). Adatközlőimet mind nem sorolhatom föl. Néhányuk nevét mégis meg kell említenem, azokét, akik a népi hímzés névtelen mestereiként megőrizték és megújították a közös örökséget, és tudásukat önzetlenül megosztották a gyűjtővel is: Kovács Anna, Kovács Erzsébet (Ketesd), Búzás Mártonné (Bánffyhunyard), Csüdöm István (Kalotaszentkirály), Korpos Borbála, Korpos Ferencné Jankó, Péntek Anna, Péntek Erzsébet, Szabó Anna (Körösőfő), Török András, Török G. Erzsébet (Nagykapus), Vincze Istvánné, Vincze Katalin, Bálint Kelemenné, Mácai Istvánné (Magyarvalkó), Bódis András, Kovács Jánosné (Gyerőmonostor).

4. A kérdőívvel való gyűjtés és a kérdés módszertanát az előző kutatások részleteiben is tisztázták (vö. Nyatlmunk. 150—2; Márton 1970. 62—8). A kérdőív rendszeressége megkönnyíti az aktív kérdezést, sőt bizonyos fogalmak (színek, alapanyagok stb.) egyszerű felsoroltatását is lehetővé teszi. A kérdőíves kérdezést kiegészítette az egyes műveletek helyszíni megfigyelése. A leghozzáértőbb íróasszonyokkal lerajzoltattam az egyes motívumokat, mintákat. Azt az eljárást is alkalmaztam, hogy két-három adatközlővel elmondattam egy-egy varrottas összes motívumait, az alkalmazott öltéseket stb. A népi hímzés vizsgálatában csak ily

módon valósítható meg a „szavak és dolgok“ együttes leírása, arra ugyanis alig van lehetőség, és szükség sincs rá, hogy a kutató öltésről öltésre végigkísérje egy hímzés készítésének munkafolyamatát, amelyet hetekig, esetleg hónapokig varrnak. Ezzel voltaképpen a szakszókinceskutatásban alapelvnek számító „szavak és dolgok“ módszerét érvényesítjük, amely megköveteli, hogy a nyelvi és a tárgyi tényeket természetes környezetükben, lehetőleg munka közben írjuk le (vö. Slama-Cazacu 1968. 124, 187).

A nyelvjárási gyűjtés módszertanával foglalkozó kutatók kivétel nélkül egyetértenek abban, hogy legideálisabb az anyanyelvjárási gyűjtés (vö. Kiss 1973a. 223). Az én munkámat is nagymértékben megkönnyítette, hogy a kalotaszegi nyelvjárás anyanyelvjárásom. Elsősorban ez segített hozzá, hogy nyelvi és emberileg is közel kerüljek adatközlőimhez. Mivel általában saját nyelvjárásukon tehettem föl a kérdéseket, és az irányított beszélgetés is így folyt, nem alakulhatott ki semmiféle olyan zavaró feszültség, ami csökkenthette volna a nyelvi adatok hitelességét.

5. A magyar nyelvjárások kutatói többször felhívták a figyelmet arra, hogy elengedhetetlen fontosságú mind a nyelvi összefüggésnek, mind a beszédhelyzetnek a rögzítése. „Minden szó — írja Bárczi Géza — voltaképpen elszigetelve csak jelentéslehetőségek hordozója, a jelentéslehetőségek közül egy-egy a megfelelő nyelvbeli összefüggésben válik csak valósággá. Nos ezt a valóságot a szöveg adja meg“ (I. OK. VI, 164; vö. még: Nyatlmunk. 106). Ahhoz, hogy a szakszavakat is természetes nyelvi környezetükben rögzítsük, a kérdőíves gyűjtést feltétlenül ki kell egészítenie példamondatok lejegyzésének és szövegfelvételek készítésének. Passzív megfigyelés és beszélgetés közben a példamondatos lejegyzésre törekedtem. A fonetikus jelölésben mind a szavak, mind a szövegek rögzítésében a hazai magyar nyelvjáráskutatásban szokásosan használt impresszionista módszert követtem (a hangjelölési rendszert I. Márton 1970. 279—83). Nem a lejegyzés sematizálásával próbáltam a nyelvjárásra jellemzővé tenni a nyelvi anyagot, hanem az adatközlők helyes megválasztásával.

6. Minden kutatóponton készítettem magnetofonfelvételt a vászonhímzés, a szűcshímzés, a kendermunka vagy a népviselet témaköréből. A hangfelvételek időtartama kutatópontként 15—60 perc. A felvételek készítése közben általában a kétféle lehetséges kommunikációs típus közül nem az adatközlő monologikus elbeszélését választottam, hanem a dialógust az adatközlő és a gyűjtő között. Bár nyilvánvalóan ez a kommunikációs forma sem azonosítható a természetes nyelvi közléssel, véleményem szerint sokkal közelebb áll hozzá, mint az adatközlő egyoldalú elbeszélése.

A NÉPISZAKSZÓKINCS-MONOGRÁFIA KÉRDÉSEI

A magyar nyelvtudományban — mint ismeretes — a szókincesgyűjtésnek három fő formája alakult ki. Az első és a legnagyobb hagyományra visszatekintő a tájszógyűjtés⁹, a második a tájnyelvi szótárak

⁹ Vö. Szűcs 1936; Imre 1975.

anyagának gyűjtése, amely a CsángSz. és a SzamSz. kiadásával századunk elején indult meg. Viszonylag legfiatalabb talán a népi foglalkozások szókincese iránti érdeklődés. A századforduló tájékán a néprajzkutatók már felfigyeltek ugyan arra, hogy milyen fontos a különböző eszközök, tárgyak népi elnevezéseinek vizsgálata, Frecskay János pedig szaknyelv-magyarító, nyelvművelő céllal tett közzé gazdag anyagot, külön tanulmánytípus azonban csak Csűry Bálintnak és tanítványainak a munkássága nyomán alakult ki. Forrásukat tekintve e tanulmányok legtöbbje közvetlenül a népi foglalkozások helyszíni megfigyelése közben lejegyzett népnyelvi-néprajzi anyagra épít¹⁰, kisebb része dolgoz föl nyelvtörténeti adatokat¹¹. Az összegyűjtött népnyelvi anyag közlési-feldolgozási formája a néprajzi leírás és a szójegyzék. Csak később, az ötvenes években jelent meg a feldolgozásnak egy új formája, amely nyelvészeti, lexikológiai módszerekkel vizsgálta meg egy népi foglalkozás szakszókincsét. Márton Gyula, akinek a nevéhez ez a nagyon fontos módszertani újítás fűződik, joggal marasztalhatta el a zilahi fazekasmesterség szakszókincsét elemző tanulmányában az előző kutatások színvonalát: „Különösen keveset tetünk a szakmák szókincsének tanulmányozása terén. A legtöbb gyűjtő megelégedett az összegyűjtött anyag szótári feldolgozásával, nem helyeztünk kellő súlyt az anyag nyelvészeti elemzésére“ (Márton 1956. 393). A nyelvjárás lexikológiai monográfia fontosságára Szépe György is föl hívta a figyelmet, jelezve, hogy ezt a tanulmánytípust nem pótolja a szótári feldolgozás (vö. Szépe 1961. 57).

Márton Gyula említett tanulmányától eltekintve a szakirodalom nem foglalkozott a népi szakszavakat feldolgozó monográfia kérdésével, bár a nyelvtudomány újabb eredményei rég időszerűvé tették az elvek és a módszerek átértékelését¹². 1970-ben megjelent dolgozatomban, kissé vázlatosan bár, abból a szempontból vettem szemügyre a lexikológia módszereit, hogy közülük melyiket és milyen módon hasznosíthatná a szakszókincs-kutatás (Péntek 1970). Az azóta eltelt években a lexikológia módszertanával, valamint a szóalaktannal, szójelentéstanal, szóstatistikával, mezőelmélettel stb. foglalkozó tanulmányok és alapvető munkák száma örvendetesen gyarapodott¹³. Ezek ismeretében és a konkrét nyelvi anyaggal való behatóbb foglalkozás rendjén saját korábbi elképzeléseim is módosultak részben, kiegészültek, mindenesetre e könyv fejezeteiben határozott formát öltöttek.

1. Régi és máig érvényes alapelve a lexikológiának, hogy a szavak nem vizsgálhatók a fogalmak, illetőleg a tárgyak ismerete nélkül. Ennek a módszertani elvnek a kidolgozása és ma már fogalommá vált elneve-

¹⁰ L. pl. Nagy J. 1938b; Imre Samu, *A kolozsvári fazekasság műszókincese*. Kvár, 1942; Márton Gyula, *A zilahi fazekasmesterség*. Kvár, 1948.

¹¹ L. Vámosi N., *A debreceni csizmadiák céh- és műszavai*. Debrecen, 1942.

¹² Az elméleti eredmények mellett, amelyekre a továbbiakban még utalunk, fontosak a nálunk és külföldön megjelent hasonló jellegű tanulmányok, pl. Arvinte 1957; J. Beckmann, *Der Wortschatz des Deich- und Sielwesens an der ostfriesischen Nordseeküste*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Johannes Gutenberg-Universität zu Mainz. 1969; Chadmand 1961.

¹³ A bibliográfiai összeállítás részletesebb képet ad ezekről az eredményekről, itt megelégszem három fontos munka megemlítésével: *Szótártani tanulmányok*. Bp., 1966; Károly 1970a; *Jelentés és stílusztika*. NyttudÉrt. 83. sz.

zése („Wörter und Sachen“, „szavak és dolgok“) a századforduló és a századelő nyelvtudományának az eredménye (vö. Iordan 1962. 70—9), noha előzményei legalább száz évvel korábbra nyúlnak vissza (vö. Gáldi: I. OK. XII, 142). Tudománytörténeti szempontból a „szavak és dolgok“ elve előzményének tekinthetők mindazok a felfogások, amelyek nyelvtörténet és művelődéstörténet, nyelv és szellemi élet, néprajz és nyelvtudomány szoros összefüggését vallják. Huszadik századi hatása is szélesebb körű és számottevőbb, mint általában hangoztatni szokás (vö. Iordan 1962. 107 kk.), de az alapelv általános, a szókincesvizsgálaton messze túlmutató érvényesítése mellett elsősorban a lexikológia sajátos módszereként kell számon tartanunk¹⁴.

A népi terminológia kutatásában már a Csűry-féle iskola is maradéktalanul megvalósította ezt az elvi követelményt részint a már említett módon, az adatok gyűjtése közben, részint pedig a feldolgozás rendjén a néprajzi leírás és a szótári feldolgozás kettősségével. A módszer fontosságára nemcsak a nyelvjáráskutatók, hanem a néprajz vizsgálói is nyomatékosan rámutattak, illetőleg tanulmányaikban nemegyszer éppen a nyelvi anyag beható tanulmányozásával sikerült előbbre vinniük a kutatási (vö. Palotay 1948b. 6).

Dolgozatomban ennek az elvnek a szellemében adtam meg a vizsgált fogalmi rendszer részletes leírását, részben ez indokolja a hímzések szemiotikai funkcióinak feltárását, de a jelöléstani és szóföldrajzi elemzéssel (a mellékelt 44. térképlap alapján), valamint a szemléltető dokumentációval is ennek a módszertani követelménynek kívántam eleget tenni.

Kétségtelen azonban, hogy ebben a tekintetben is óvakodni kell a túlzásoktól, amint erre joggal figyelmeztet Szépe György: „Divatos dolog a Wörter und Sachen fontosságát hangsúlyozni. Én a dolgok s nevük viszonyában az összefüggések mellett a különbségeket is aláhúznám. Hisz az — és csak az — adja meg az önálló lexikológiai leírás létjogosultságát, hogy a dolgok rendszerétől eltér a nevek rendszere. Ha ez nem így volna, akkor a lexikológia csupán az etnográfának (vagy bármi másnak) egy terminológiai fejezetévé redukálná“ (Szépe 1961. 56).

2. Mielőtt a konkrét elemzési szempontokat és módszereket bemutatnám, közbevetőleg fontosnak tartom annak az elvi kérdésnek a tisztázását, hogy milyen helyet foglal el a lexikológia a nyelvtudomány ágai között, és hogy mivel is foglalkozik ez a diszciplína. Egyáltalán nem szónoki kérdésről van szó, amelyre a válasz önmagától adódnék. De nyilvánvalóan arra nincs mód, hogy általánosabb elvi szinten, kritikailag áttekintsem e kérdés történetét és jelenlegi helyzetét. A megfelelő szakirodalomra való utalás mellett csupán arra szorítkozhatom, hogy a számomra legelfogadhatóbbnak tűnő álláspontot ismertessem. Ez lényegében a könyv felépítésével és tárgyalási módjával kapcsolatos kérdéseket is megvilágítja.

A legújabb nyelvészeti felfogás szerint a beszélt szöveget kell a kutatások kiindulópontjának tekinteni. Ebből egyesek azt a következtetést

¹⁴ A legújabb nyelvtudomány-történeti kézikönyvek szerzői ilyen értelemben beszélnek erről az irányzatról (pl. Malmberg 1966. 102).

vonják le, hogy a nyelvi egységek hierarchiájában a szó megszűnt főhősnek lenni. Pedig ez lényegében nem szemlélet kérdése, hanem tény, mert akár a hang — szó — mondat, akár a teljesebb hang — morféma — szó — szintagma — mondat sort tekintem, a szónak mindenképpen központi helyzete van. Ezért véleményem szerint az egyes nyelvtudományi ágak helyzetének megítélésében egyáltalán nem konzervatív álláspont ahhoz a felfogáshoz csatlakozni, amelyet nagyon logikusan és meggyőzően John Ries fogalmazott meg: „A szintaxissal szemben álló diszciplína nem a morfológia, hanem a lexikológia. A morfológia mellett nem a szintaxis áll, hanem a szemantika, mindkettőnek — a lexikológiának és a szintaxisnak is — van morfológiai és szemantikai része. A szintaxis a harmadik része a nyelvtannak“ (Ries 1927. 142). Riesnek ezt a rendszerezését nemcsak a germanisták fogadták el, hanem például Gombocz Zoltán is, aki egyetemi előadásában az eredeti rendszerezést továbbfejlesztette. A Gombocz utáni budapesti iskola álláspontját is ez a felfogás határozta meg (vö. Fludorovits 1942. 66; Pais 1951. 139). St. Ullmann, aki jelentéstani munkáiban szintén a legnagyobb elismeréssel ír Ries felfogásáról, főként a szinkronikus és diakronikus sík elkülönítésében fejlesztette tovább ezt a rendszerezést (Ullmann 1959. 26, 39).

Ebben az értelemben a lexikológiához egyaránt hozzátartozik a szó és a szókészlet vizsgálata. Általánosabb szinten a szókészlet belső összefüggéseivel, rétegződéseivel, az egyes elemek eredetével foglalkozik, de nyomon követi a szókészlet szerkezetének mennyiségi és minőségi változásait is (vö. Bodrogligeti 1972. 64). A szóval a nyelvi jelekre jellemző-kétarcúsága miatt két, a lexikológiának alárendelt diszciplína foglalkozik. E két alegység közül a szóalaktan a szótöveket, a szó alaki szerkezetét és a szóalkotás különböző formáit vizsgálja. A szójelentéstan tárgya a szavak jelentése és a szóalkotás jelentéstani vetülete: a képzők jelentése, az összetett szó és az összetevő elemek jelentése közötti különbség stb. (vö. Ullmann 1959. 33; Guiraud 1966a. 119). A lexikológiának alárendelt diszciplína még a lexikográfia és az etimológia.

3. A nyelvi jelként felfogott szó vizsgálatában két alapvető szempont érvényesülhet aszerint, hogy a jelölt vagy a jelölő oldaláról közelítjük-e meg. Az e kétféle szempontnak megfelelő módszerek elkülönülnek aszerint, hogy kiindulópontjuk a fogalom-e (egy fogalomkör, nagyobb fogalmi rendszer) vagy pedig a szóalak: az első esetben a fogalomtól jutnak el a neki megfelelő szavakig, a másodikban a szóalaktól a hozzátartozó jelentésekig.

a) Az első szempontot érvényesíti az onomasziológia vagy jelöléstan, amelynek az alapja egy szűkebb vagy tágabb fogalomkör. Mielőtt magát a jelöléstani módszert elemeznék, foglalkoznunk kell a fogalmi rendszerezéssel, illetőleg egy fogalomkör leírásának kérdéseivel. A fogalmi rendszerezésű szójegyzékek és szótárak nagy múltra tekintenek vissza. Az előzményektől eltérően, amelyek jórészt gyakorlati (pl. nyelvtanulási) célt szolgáltak, az újabban kidolgozott fogalmi rendszerezések (l. pl. Hallig—Wartburg 1963) olyan általános rendezési elvet próbálnak adni, amely aztán lehetővé teszi különböző nyelvek, más-más nyelvjárások, időben egymástól messze eső történelmi korok lexikális anyagának össze-

vetését¹⁵. A tudományos szempontból legjobban megalapozott W. von Wartburg-féle fogalmi rendszerezés egyik fontos alapelve az, hogy nem a tudományos fogalmakat veszi alapul, hanem azokat, amelyeket a mindennapi nyelv tükröz, és amelyek a tudományos megismerés előtti időkből valók. A szót a nyelv által kimunkált fogalom jelének tekinti, és ez a besorolás egysége. Az egység meghatározása tehát nyelvi kritériumok alapján történik, ám a rendszer síkján — mint azt néhány jogos bíráló kimutatta — nem képes a szókészlet rendszerének megragadására.

A magunk szempontjából, mint említettük, a fogalmi kör leírását a további jelöléstani vizsgálat alapjának tekintjük, és lényegében azonosítjuk a Csúry-féle iskola módszertanában kialakított néprajzi leírással. A korábbi szakszókinces-monográfiák is igyekeztek eleget tenni annak az igénynek, hogy a néprajzi leírás megfeleljen a fogalmi rendszerezés követelményeinek: az általánostól az egyedi fogalmak felé haladjon, kerülje az ismétléseket, utaljon az összefüggésekre. Az alapul vett fogalmak ebben az esetben sem tudományos jellegűek, hanem olyanok, amelyeket a népi szaknyelv kimunkált, és amelyeket a szakszavak jelölnek. Felfogásunk a hagyományos szakszókinces-monográfiák néprajzi leírásához viszonyítva részben a terminológiában tér el, részben pedig abban a szemléletben, amely szerint a lexikológiai elemzés nem a néprajzi leírás kiegészítője, hanem ez a fogalmkör leírásaként felfogott néprajzi bemutatás a megalapozása a további nyelvi szempontú elemzésnek. A népi terminológiát leíró és vizsgáló tanulmányban a fő cél az, hogy megfeleljen a nyelvtudomány szempontjainak. Erre még akkor is törekednie kell, ha ily módon nem elégítheti ki teljes mértékben a funkciórendszerre irányuló néprajzi feldolgozás követelményeit. Helytelen lenne ugyanis a néprajzi leírást kizárólagosnak tekinteni, azzal helyettesíteni a lexikológiai elemzést, hiszen az etnográfia ebben az esetben csak mint segédtudomány jöhet számításba (vö. Gárdonyi 1958. 318). Ezt az álláspontot az is indokolja, hogy a néprajzi jelenség alapjellemtvonásai jellegükben térnek el a terminustól, a névtől, hiszen ez utóbbi mozgásában és változásában sok esetben csak a nyelv törvényeihez igazodik, függetlenül a jelenségtől (vö. Barabás 1963. 135—6).

A díszítőművészet, így a népi hímzés fogalmkörének leírása nem követheti a munkamenetet, mint más foglalkozások esetében. Nagy Jenő *A magyarvalkói vállfőminták* (MNny. I, 122—9) című tanulmányában kialakított egy eljárást egyetlen hímzéstípus bemutatására. Ennek módszertani szempontból az a tanulsága, hogy külön kell leírni az öltésmódokat és az egyes motívumokat. A hímzések leírását nem lehet másképpen elvégezni, mint külön venni az adatokat az alapanyag, a technika, a hímzés funkciója és a minták jellege szerint (vö. Viski Károly: *MsgNépr.* II, 274—319).

b) Az onomasziológiai vagy jelöléstani módszer lényege a szavaknak a dolgokból, illetőleg fogalmakból kiinduló vizsgálata (vö. Ricken 1959. 4). Ilyenformán a jelentéstannal ellentétben nem a hallgató, hanem a beszélő szempontjának felel meg. Kialakulása kapcsolatban áll a „sza-

¹⁵ R. Hallig programcikkében utal ezekre a célkitűzésekre: *Zum Aufbau eines Ordnungsschemas für Wortschatzdarstellungen*. ZRPh. LXX, 194 kk; l. még St. Ullmann: *Proceedings of the Eighth International Congress of Linguists*. Oslo, 1958. 481—2.

vak és dolgok“ módszerével, és bár elméleti megalapozása a szó — fogalom — jelentés viszonyának vitatott volta miatt még mindig hiányos, empirikus alapra épülő eredményei így is jelentősek¹⁶. Mint módszer arra szolgál, hogy segítségével földerítsük, melyek azok a tényezők, amelyek egy szónak a nyelvben elfoglalt helyét meghatározzák (vö. Quadri 1952. 175). Az onomasziológiai kutatás számára kétségtelenül a nyelvföldrajzi alapú elemzés a legkézenfekvőbb és legtanulságosabb¹⁷, ezzel magyarázható, hogy kialakult egy olyan változata, amely szorosan kapcsolódik a dialektológiához és a szóföldrajzhoz.

c) A szakszókinces szóföldrajzi vizsgálatára csak abban az esetben van lehetőség, ha a gyűjtés egy viszonylag nagyobb, belsőleg is tagolt nyelvjárási egységre terjed ki. Az eddig megjelent nyelvatlaszok és a készülő tájnyelvi atlaszok elsősorban a hagyományos paraszti gazdálkodás szóföldrajzáról nyújtanak majd képet. A többi, csak egyes vidékeken élő népi foglalkozás terminológiáját csak akkor lehet nyelvföldrajzi szempontból vizsgálni, ha a nyelvterület más-más részeiről rendelkezésünkre áll az illető mesterség leírása, vagy ha a teljességre törekvő kutatómunka révén több pontról gyűjtjük össze egy mesterség terminológiáját. Ebben a tanulmányban is ilyen alapon vállalkozhattam szóföldrajzi vizsgálatra. Az ebből a célból összeállított 44 térképlap a szóföldrajzi tanulságokon túlmenően tárgyföldrajzi szempontból is hasznosítható, illetőleg célja szerint a nyelvtérkép és a néprajzi térkép funkcióját egyaránt betölti.

d) A szójelentéstan a jelöléstannal ellentétes irányú: a szóalakoktól a hozzájuk kapcsolódó jelentések felé haladó vizsgálatot jelent. Az alak-tani vizsgálat a szófajiságra, a motiváltság formáira és fokozataira, valamint a szavak alakszerkezetére terjed ki. Az egyes foglalkozások, mesterségek terminológiájában — a különböző nyelvek szókészletéhez hasonlóan (vö. Miclău 1970. 85—192; Ullmann 1963. 172—219) — más az etimológiailag, alaktanilag vagy jelentéstanilag motivált szavak aránya, eltérően jelentkeznek a motiváltság vagy a motiválatlanság tendenciái. Az ipari jellegű szakmák, de még a kismesterségek terminológiájára is inkább az etimológiai motiváltság jellemzőbb, a népi foglalkozások szókészletében nagyobb szerepet játszik az alaktani és a jelentéstanai motiváltság. A szakszavak alakszerkezeti elemzésében a szerkezeti típusok megállapításán túlmenően arra is kísérletet tettem, hogy meghatározzam a leginkább produktív szóalkotási modelleket mind a képzésben, mind pedig az összetételekben. Az összetétel típusok megállapításában nem a hagyományos rendszerezést követtem, hanem azt a Károly Sándortól kialakított osztályozást, amely transzformációk segítségével állapítja meg a viszonyt az összetétel mint produktum és a mondat mint kiindulópont között (vö. Károly 1968).

¹⁶ A módszer alapelveinek első kifejtését I. K. Jaberg, *Sprache als Äusserung und Sprache als Mitteilung. Grundfragen der Onomasiologie*. 1917. Újabb elméleti összefoglalása Quadri 1952.

¹⁷ Ezt bizonyítják a hazai magyar nyelvtudomány eddig megjelent jelöléstani tanulmányai is, pl. Gálffy M., *Kolozsvár és vidéke szóföldrajzához*. StUBB. Phil. 1962. Fasc. 2, 35—42+4 térképlap; Márton Gy., *A kézimalom 'Handmühle' neve a székely nyelvjárásban*. NyIrK. XI, 215—24; Vöö I., *A fazekaskorong és alkatrészei*, NyIrK. IX, 107—23 stb.

e) A szakszavak jelentéstani elemzését jelentős mértékben megkönnyítették a szemantikának azok az utóbbi időben elért eredményei¹⁸, amelyek hozzájárultak e diszciplína elméleti kérdéseinek tisztázásához, az alkalmazott módszerek tökéletesedéséhez és gazdagodásához, valamint a kutatási terület kiszélesítéséhez. A sokféle vizsgálódási lehetőségből három kérdéskörre összpontosítottuk a figyelmet: 1. az alakok és a jelentések viszonya, 2. a poliszémia-osztályok és 3. a mezőösszefüggések.

A mezőelmélet megjelenése fordulópontot jelentett a szemantika és a lexikológia történetében, amennyiben ettől az időponttól számítják a szóképzlet strukturális vizsgálatát (vö. Stati 1968. 12). A J. Triertől megalapozott elmélet lényege az, hogy a szó és a vele fogalmi szempontból összefüggő más szavak egységet alkotnak, a nyelvi jel mezőjét. A mezőkben a szavak kölcsönösen feltételezik egymást, mindegyik csak a további függvényében kapja meg a maga jelentését. (Az elmélet ezen a ponton kapcsolódik leginkább Saussure felfogásához: nagy fontosságot tulajdonít a viszonyok által meghatározott értéknek.) Az egyes szavak jelentése mozaikszerűen kapcsolódik egymáshoz, és összességükben tökéletesen fedik az adott jelentésmezőt. Bármilyen kis mértékben változik meg egy-egy szó jelentése, módosul a mozaik elrendeződése, a változás hatással van a többi szó jelentésére is. Az ezen az elméleti felismerésen alapuló módszer elsősorban elvont fogalmak nyelvi kifejezéseinek vizsgálatára alkalmas. Kétségtelen, hogy a ma érvényben lévő sokféle mezőelmélet közül elméletileg a Trieré a leginkább megalapozott, de a legbonyolultabb is. Ezért saját elemzési céljaink szempontjából megfelelőbbnek találtuk W. Porzig módszerét, amely az elemi jelentésmezők és ezek magjának megállapítására törekszik (l. Porzig 1934). Az egyes elemi jelentésmezők keretében lehetőség adódott az odatartozó lexémák egymáshoz viszonyított értékének pontosabb meghatározására is.

4. A szóképzlet vizsgálatában az elemek nagy száma miatt fontos szerepe van a statisztikai módszernek, a nem strukturális kvantitatív elemzésnek (vö. Guiraud 1959; Petőfi 1967). A statisztikai mutatók jól tükrözik a szakszókinces szerkezetét, és több hasonló előmunkálat alapján megteremtik a lehetőséget a különböző népi foglalkozások szókincesével való összevetésre. A köznyelv szókincesével való összehasonlítás bizonyos tekintetben már most is elvégezhető, mivel a köznyelvi szóképzlet legfontosabb statisztikai adatai rendelkezésünkre állnak (l. Vermes: NyK. LI, 435; Papp F. 1967. 104—16. stb.).

E módszer alkalmazása szempontjából fontos eredménynek tartom a rokonértelműség és a többértelműség mértékének meghatározását. Ennek nemcsak a népi szakszókinces vizsgálatában van jelentősége, hanem a szakmai és tudományos terminológia tanulmányozásában is. Kommunikációs szempontból ugyanis ez a két jelenség okozza leginkább a terminológia „szennyezettségét“, azt a „szemantikai zajt“, amely megnehezíti a közlést, zavarja a megértést (vö. Czúni 1973). Ahhoz, hogy a különböző szaknyelvekben egyértelműbbé váljék a kommunikáció, elsősorban a zavaró tényezők mértékét kell megállapítanunk.

¹⁸ Az eredmények bibliográfiai és kritikai összefoglalását l. MNy. LIII, 291—6; LXVI, 117—22, 240—5; NytudÉrt. 83. sz. 12—22.

5. Végül néhány terminológiai kérdést is kel kell vetnünk, mivel az említett többértelműség és rokonértelműség a lexikológia és a szakszókinces-kutatás műszavaira is jellemző. A szakmai szókészlet szavait jelölő régebbi, ma már kihaltnak tekinthető *mesterszavakat* és *mesterműszókat* nem számítva, a legtöbb esetben szinonimaként használatos a *szakszó* és a *műszó* terminus. A pontosabb megjelölés és az egyértelműbb szóhasználat érdekében ajánlatosnak láttuk az előbbivel a népi foglalkozások és kismesterségek sajátos szavait jelölni, az utóbbival pedig a technikai és tudományos terminusokat (a *népi szakszó* jelzős szerkezet pedig kizárólag a népi foglalkozások terminusait jelöli).

6. Összegezésként a népi foglalkozások terminológiájával foglalkozó lexikológiai monográfia feladatairól és módszereiről a következőket mondhatjuk: Elsősorban a vizsgált terminológia sajátosságait kell föltárni: rétegződését, viszonyát más belső nyelvtípusok szókinceséhez, a benne előforduló szakszavak típusait. A szakszókinces belső összefüggéseinek, rendszerének megismeréséhez a nyelvi jel kettősségének megfelelően elemezni kell a viszonyokat 1. a fogalmak síkján, 2. a szóalakok síkján és 3. a két síknak a szakszavakban megvalósuló kapcsolatában (ez elsősorban a rokonértelműség, többértelműség vizsgálatával közelíthető meg). A módszerek, amelyek rendelkezésünkre állnak e viszonyok feltárásához, lehetővé teszik a két említett sík más-más irányú megközelítését.

A jelöléstani elemzést ajánlatos összekapcsolni a szóföldrajzival, mert csak ez vezethet el a dialektológiai jellegű sajátosságok megállapításához. A szakszavak alakrendszerének vizsgálatával többek között a népi szakszavak létrehozásában legnagyobb szerepet játszó szóalkotási modelleket is földeríthetjük. A szójelentéstani elemzésnek pedig, amely részben a szóalakok és a jelentések viszonyát tárja föl, el kell vezetnie a kutatót a megnevezések indítékaihoz és módjaihoz. Az alapvető módszereken kívül jól hasznosíthatók ebben a munkában a mai nyelvtudomány pontosságra és következetességre törekvő eljárásai, amelyek egyaránt lehetővé teszik az elemi egységekig hatoló elemzést és a tágabb összefüggések felismerését biztosító szintézist.